

**Na rozcestí:
Alternativy vývoje moderních dějin**

Alternativní historie jako prostředek promyšlení reálných dějin (editorial)

JAROSLAV PAŽOUT

Zobrazování alternativních verzí dějin bylo dlouho doménou primárně krásné literatury či filmové a seriálové tvorby. Světového ohlasu se dostalo mj. antiutopickým dílům Aldouse Huxleyho *Konec civilizace* (1932) či George Orwella *1984* (1949), domýšlejícím do krajnosti manipulaci totalitních diktatur s lidskými jedinci a jejich vědomím. Ani česká a slovenská próza se tomuto motivu nevyhýbala a nevyhýbá. Velkou pozornost vzbudil v poslední době především román Aleny Mornštajnové *Listopád* (2021), vycházející ze základní premisy, že demokratické revoluce v Československu a dalších zemích sovětského bloku byly neúspěšné, komunistický režim přetrvával, aktéři snahy o jeho svržení byli perzekvováni a zbytek společnosti (především děti) vystaven důsledné ideologické masáži. Tato díla často obsahují prvky sci-fi či fantasy, především ve formě cestování časem, jako je tomu např. v románu Stephana Kinga *Dallas 63* (2011, české vydání 2012) a stejnojmenném seriálu natočeném podle této předlohy (2016, v původní verzi obojí pod názvem *11/22/63*). Hlavní hrdina se zde snaží zabránit atentátu na J. F. Kennedyho a tím podle svého (jak se později ukáže mylného) přesvědčení pozitivně ovlivnit další vývoj Spojených států amerických.

V historiografii dlouhodobě panovala skepse ke kladení otázek typu „co by bylo, kdyby“ jako něčemu nevědeckému až šarlatánskému, bez dalšího poznávacího významu.¹ Je přeci třeba vědeckými metodami zkoumat pouze to, co se

1 Britský historik a spisovatel Edward Palmer Thompson to dokonce v roce 1978 označil za „nehistorickou sračku“. THOMPSON, Edward Palmer: *The Poverty of Theory or an Orrery*

skutečně stalo. Jako nesmyslné se jeví klást si spekulativní otázky, jak mohl vývoj probíhat jinak, když k tomu nedošlo, a nemáme tak k dispozici relativní prameny, jež bychom mohli podrobit standardní kritice (snad s výjimkou dobových plánů a úvah úřední i osobní proveniencí či pozdějších svědectví pamětníků o zvažovaných alternativách jejich jednání). Kritikům dávaly a dávají za pravdu i některé fantaskní představy o alternativním historickém vývoji, s nimiž se můžeme setkat ve veřejném prostoru. S alternativními dějinami byly a jsou navíc často zaměňovány spekulativní snahy odhalovat jakési „tajné dějiny“, včetně údajných spiknutí různého druhu, jež měly stát za důležitými historickými událostmi.

Teprve v posledních dekadách se tento způsob historického přemýšlení rehabilituje. Velké pozornosti se mj. dočkal sborník redigovaný britským historikem skotského původu Niallem Campbellem Fergusonem z roku 1997,² který byl záhy přeložen i do češtiny.³ Již samotná skutečnost, že tuto výzvu přijal respektovaný odborník působící na univerzitách v Oxfordu, Harwardu či Stanfordu, napomohla legitimizaci alternativních či kontrafaktuálních dějin, jak také bývá tento žánr označován.⁴ Do češtiny byl přeložen i sborník esejí z alter-

of Errors. In: THOMPSON, Edward Palmer: *The Poverty of Theory and Other Essays*. London 1978, s. 108 (citováno dle FAPŠO, Marek: *Myslet navzdory dějinám. Kontrafaktuální dějiny a didaktika dějepisu*. Praha 2024, s. 9).

2 FERGUSON, Niall (ed.): *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. New York 1997.

3 FERGUSON, Niall a kol.: *Virtuální dějiny. Historické alternativy*. Praha 2001.

4 Termín „kontrafaktuální“ podrobil kritice Miloš Havelka ve své recenzi na sborník *Co kdyby to dopadlo jinak?* Klade si zde otázku, proč překladatelé knihy *Virtuální dějiny* zavedli pro anglický termín „contrafactual“ tento nic neoznačující český ekvivalent, který pak převzali i autoři recenzovaného sborníku. Přirozenější by přitom podle něj bylo užití výrazu „kontrafaktický“, kterým by avizovali, že se „jedná o historikovu cestu takřkajíc proti faktům a nikoli proti nějaké zvláštní sféře faktualit, která nic neobsahuje“. HAVELKA, Miloš: *Co kdyby to dopadlo jinak? Křížovky českých dějin*, Praha 2007, Dokořán, 184 s. In: *Dějiny – teorie – kritika*, 2008, roč. 5, č. 2, s. 302 (celá recenze na s. 302–306), online in: <https://doi.org/10.14712/24645370.2503> (27. 10. 2024).

Termíny „kontrafaktuální dějiny/historie“ a „alternativní dějiny/historie“ jsou většinou vnímány jako synonyma, a tak činíme i my. V této souvislosti je nicméně třeba upozornit na přístup Marka Fapša, který považuje za alternativní dějiny takové dějiny, které se významně vzdálily od jen hypotetické možnosti své skutečnosti. V principu jsou sice založeny na historických faktech, nicméně pozmění tak významnou část faktografie či interpretační rámec, že příběh jako celek již nelze považovat za historiograficky adekvátní. Kontrafaktuální dějiny, které jsou předmětem jeho zájmu, pak Marek Fapšo obecně vymezuje jako vyprávění, které reprezentuje minulý svět nebo jeho část na základě absence nebo úpravy jednoho či více historických faktů a z této změny odvozených důsledků. Jedná se o metodicky podložené historické vyprávění, které není zcela arbitrární a v němž není dovoleno vše. FAPŠO, Marek: *Myslet navzdory dějinám*, s. 14–16.

nativních vojenských dějin redigovaný Robertem Cowleym.⁵ Hozenou rukavicí zvedli i čeští historikové a historičky. V roce 2007 vydalo nakladatelství Dokořán sborník textů zabývajících se možným alternativním vývojem českých/československých i světových dějin od bitvy na Bílé hoře po demisi českého premiéra Stanislava Grosse (viz poznámku č. 3). Respektovaný časopis *Soudobé dějiny*, vydávaný předním českým historiografickým pracovištěm, Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR, pak vyčlenil o rok později alternativním dějinám jedno monotematické číslo.⁶ V letošním roce vyšla práce Marka Fapša věnovaná možností využití kontrafaktuálních dějin ve výuce dějepisu jako prostředku při kultivaci historického myšlení žáků/žákyň a studentů/studentek. Autor v ní upozorňuje na skutečnost, že kontrafaktuální úvahy mohou žákům pomoci ve formulování historických argumentů a závěrů a jsou v určitém ohledu i průvodním jevem vyšších úrovní historického myšlení.⁷

V argumentech na podporu této metody se často setkáváme s konstatováním, že se do myšlení každého člověka přirozeně promítá reflexe proběhlých událostí a jejich možných alternativ. Určitým způsobem je ale také obvyklou součástí tradičních líčení a interpretací historických událostí. Koneckonců co jiného než alternativní historie, byť většinou nepřiznaná, je promýšlení toho, jak se rodila významná rozhodnutí, jaké měli a zvažovali jejich tvůrci možnosti a jaké by byly pravděpodobné následky při volbě jiných variant. Zvažování těchto neuskutečněných alternativ nám přinejmenším pomáhá objasnit, proč

5 *Co by bylo kdyby. Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát.* Uspořádal Robert Cowley. Praha 2005 (originál vyšel v New Yorku v roce 1999).

6 Toto monotematické číslo *Soudobých dějin* obsahovalo následujících pět studií: ŠRÁMEK, Pavel: Rozcestí slepých uliček. Mnichov 1938. In: *Soudobé dějiny*, 2008, roč. 15, č. 2, s. 255–273; SMETANA, Vít: Pod křídla Sovětů. Mohlo se Československo vyhnout „sklouznutí“ za železnou oponu? In: *Tamtéž*, s. 274–302; KUČERA, Jaroslav: Nechtění spoluobčané. Československo po nezdařeném odsunu Němců. In: *Tamtéž*, s. 303–317; TŮMA, Oldřich: Nejhorší možná varianta. Srpen 1968. In: *Tamtéž*, s. 318–340. Studie jsou uvozeny textem Víta Smetany a Milana Drápaly Úvodem k historickým alternativám „osudových osmiček“. *Tamtéž*, s. 249–254. Celé toto číslo online viz: <https://sd.usd.cas.cz/contents/sod/2008/02.pdf> (27. 10. 2024). O rok později pak vyšla v *Soudobých dějinách* studie Jaroslava Suka věnovaná roku 1989: SUK, Jaroslav: Zlom mezi „totalitou“ a „demokracií“. Československý rok 1989 v alternativách. *Tamtéž*, 2009, roč. 16, č. 4, s. 554–601, online in: <https://sd.usd.cas.cz/pdfs/sod/2009/04/02.pdf> (27. 10. 2024). Všechny výše uvedené studie spolu s textem Dagmar Hájkové Vražda v hotelu Metropol. Mohla Masarykova smrt zamezit rozpadu Rakouska-Uherska? byly v doplněné a aktualizované podobě shrnuty v publikaci *Historie na rozcestí. Jak mohly dopadnout osudové chvíle Československa.* Brno 2016.

7 FAPŠO, Marek: *Myslet navzdory dějinám.* Marek Fapšo se této problematice věnoval i v textu Kdyby nezabili Heydricha aneb kontrafaktuální dějiny ve školním dějepise. In: *Historie – otázky – problémy*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 90–106, online in: https://historieotazkyproblemy.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/11/2023/12/Marek-Fapso_90-106.pdf (27. 10. 2024).

bylo nakonec zvoleno dané řešení. Předmětem zájmu pak jsou především klíčové dějinné momenty, nazývané též kontrafaktuály, tedy jakési dějinné křižovatky, či rozcestí.

Autor tohoto editoriału si užitečnost kontrafaktuálního uvažování uvědomil v souvislosti se svou praxí vysokoškolského pedagoga, který se studující snaží vést od pouhého faktografického memorování ke kauzálnímu způsobu uvažování, tedy k pochopení, že určité události měly své příčiny i následky. Tento přístup nicméně může svádět k jisté formě determinovanosti i k zapomínání na skutečnost, že aktéři historických událostí dopředu neznali jejich výsledek. Občas navíc do dějin zasáhne i náhoda.⁸ Můžeme se tak třeba ptát, jakou dynamiku by měl vývoj v zemích sovětského bloku na přelomu 80. a 90. let 20. století, kdyby vysoce postavený funkcionář vládnoucí SED Günther Schabowski na večerní tiskové konferenci 9. listopadu 1989 neposkytl novinářům v důsledku špatné informovanosti informaci, že hranice Německé demokratické republiky jsou s okamžitou platností otevřeny, nebo jak by se vyvíjela pátá francouzská republika v případě úspěchu jednoho z řady atentátů na jejího zakladatele Charlese de Gaulla, spáchaných na počátku 60. let 20. století odpůrci samostatnosti Alžírsko.

Obecně řečeno, alternativní či kontrafaktuální dějiny je třeba vnímat především jako způsob uvažování sloužící k lepšímu pochopení skutečného průběhu dějin. Příspěvek k tomuto cíli a možná i impuls k dalšímu rozvíjení této metody má představovat i soubor pěti studií, publikovaných v tomto bloku. Jejich východiskem byly povětšinou referáty přednesené na 32. ročníku tradičního liberického česko-slovenského semináře, jenž se uskutečnil v srpnu 2023. Vedle tří textů věnovaných primárně československým, českým a slovenským dějinám sem byla zařazena i studie zabývající se obecnými dějinami, konkrétně alternativami souvisejícími s (ne)využitím jaderné bomby ve válce s Japonskem, byť by sama o sobě příliš neodpovídala profilu *Česko-slovenské historické ročenky*. Stejně podnětné se jeví i začlenění článku zabývajícího se globálním fenoménem seriálu *Cizinka*, jež vychází ze stejnojmenné knižní řady Diany Gabaldonové, byť přísně vzato nespadá do kategorie historiograficky pojatých alterna-

8 Není od věci si v této souvislosti připomenout myšlenku francouzského historika Marca Blocha uvedenou v jeho klasickém díle *Obrana historie*, které zůstalo vinou jeho násilné smrti v červnu 1944, způsobené nacisty, nedokončeno. Bloch se a priori nebránil určitým kontrafaktuálním úvahám, byť neměly podle něj nic společného s kritikou svědectví (myšleno pramenů). Připouštěl nicméně jejich význam pro osvětlení podílu nepředvídatelnosti a nahodilosti na chod lidstva. Ve svém textu přitom uváděl příklady, považované dnes většinou autorů a autorek seriálních kontrafaktuálních úvah za nerelevantní – nenarození Napoleona a smrt Adolfa Hitlera v první světové válce. BLOCH, Marc: *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*. Praha 2011, s. 104.

tivních dějin. Přináší nicméně řadu podnětů k zamyšlení, jak fungují kontrafaktuály v rámci „velkých“ i „malých“, osobních dějin. Všech pět studií tak tvoří osobitý, svébytný celek. Rádi bychom se tomuto žánru věnovali na stránkách ročenky i v budoucnu, ať již formou dalších textů z oblasti alternativních dějin, či reakcí na studie zde publikované.

